

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРИ

СКУЛИШ Євген Деонізієвич - доктор юридичних наук, професор головний науковий співробітник НДІ інформатики і права НАПрН України

МИТРОФАНОВ Ігор Іванович - кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри галузевих юридичних наук Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

УДК 343.2/.7

В статті аналізуються питання системних образів правового інструментарія в уголовному праві. Исследуються різні підходи до визначення поняття «механізм правового регулювання», «механізм уголовно-правового регулювання», «механізм правореалізації». Акцентується увага на тому, що виділені елементи в механізмі уголовно-правового регулювання недостатньо для реалізації уголовної відповідальності. Констатується, що механізм реалізації уголовної відповідальності може складатися з взаємозависимих правових елементів, які умовно нами об'єднуються в чотири блоки.

Ключові слова: правореалізація, механізм правореалізації, кримінально-правова норма, кримінально-правові відносини, кримінальна відповідальність, механізм реалізації кримінальної відповідальності.

Постановка проблеми

Різкі зміни суспільно-політичного життя країни відображаються на всіх сферах її життєдіяльності, у тому числі на науковій. Перед наукою, яка сьогодні фінансується за залишковим принципом, як ніколи, постає завдання допомогти державі віднайти шляхи, що уможливають їй, з одного боку, вивести Україну з кризового стану, а з іншого – рухатися далі до цивілізованого суспільства. Правові науки мають забезпечити останнє належним юридичним базисом, що створить для цього сприятливі умови. Не є винятком і наука кримінального права, яка

має реагувати на нові виклики кримінальної активності окремих індивідів і організованих форм злочинності, щоб забезпечити безперешкодний з боку злочинного світу рух України до європейської спільноти.

Усі зміни, що вносяться до Кримінального кодексу України (далі – КК), мають відповідати не лише правилам законодавчої техніки, бути істинними (адекватно відображати суспільну небезпечність діяння, що потребує протидії йому саме засобами кримінального права), забезпечити ефективну дію їх у межах механізму реалізації кримінальної відповідальності (далі – МРКВ). Власне МРКВ слід вважати тією платформою, на якій може бути перевірена дієвість кримінально-правових норм, що встановлюють покарання за ті чи інші діяння. У зв'язку з цим актуалізуються питання поняття та структури МРКВ.

Слід вказати, що ці питання наукою кримінального права не розглядалися, але досліджувалися ширше за обсягом і змістом механізми кримінально-правового впливу та кримінально-правового регулювання. Так, ці механізми розглядалися у наукових працях як українських (Ю. В. Баулін, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, О. В. Наден, М. І. Панов, В. Я. Тацій та інші), так і російських (Є. В. Благоев, В. К. Дуюнов, В. П. Коняхін, М. М. Кропачев, Н. О. Лопашенко, Г. О. Петрова, В. С. Прохоров та інші) вчених-криміналістів. Однак механізми

кримінально-правового впливу та кримінально-правового регулювання не можуть та не повинні бути тотожними МРКВ.

Вагомий внесок у розробку питань, пов'язаних з особливостями процесу та механізму реалізації, дії права й інших аспектів даної проблеми зробили такі відомі вчені-теоретики права, як Н. Г. Александров, С. С. Алексєєв, В. К. Бабаєв, С. І. Братусь, Д. Н. Бахрах, О. М. Васильєв, А. Б. Венгеров, Н. В. Вітрук, М. Н. Вопленко, В. М. Горшенєв, І. Я. Дюрягін, В. П. Казимирчук, А. П. Коренєв, В. В. Лазарєв, О. В. Малько, П. О. Недбайло, А. С. Піголкін, П. М. Рабінович, Ю. С. Решетов, О. Ф. Скакун, Т. І. Тарахонич, Ф. Н. Фаткуллін, А. Ф. Шєбанов, Є. П. Шикін, М. В. Цвіка, А. Ф. Черданцев, Л. С. Явич та інші.

Виходячи з цього, метою цієї статті є визначення поняття механізм реалізації кримінальної відповідальності та з'ясування його структури тобто внутрішньої будови МРКВ, що забезпечує впровадження приписів кримінально-правових норм у поведінку суб'єктів регульованих суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу

Стосовно різних правових механізмів слід указати, що взагалі поняття «механізм» не є суто юридичним. Етимологічно воно походить від новолатинського слова «mechanismus», від грецького – «mechane», що в перекладі означає машина. Так, у сучасному тлумачному словнику механізм визначається як внутрішня будова, система чогось або сукупність станів, процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне й інше явище [1, с. 474]. Однак з певною умовністю цей термін чіткіше та точніше може описати процес перетворення у кримінально-правову дійсність відповідних юридичних конструкцій. Це пов'язано з тим, що поняттям «механізм» охоплюються статика (внутрішня будова машини або приладу) та динаміка (те, що у сукупності приводить машину, прилад у дію) процесу. Тобто механізм складається з певних частин (блоків), які взаємодіючи між собою, виконують необхідні для задоволення потреб людини функції. Реалізація (франц.

– realisation) – це здійснення накресленого плану, програми, проекту [1, с. 753] або впровадження у життя (у кримінально-правову дійсність) завдань, задумів [2, с. 174] і волі законодавця. Так само нами розглядається МРКВ, який спрямований на виконання ЗУпКВ.

Теоретики права розглядають реалізацію права як систему юридичних засобів, що по суті розкриває тільки один з аспектів проблеми, оскільки поняття «механізм правореалізації» значно ширше та включає й неправові елементи. Так, О. В. Олефіренко під таким механізмом розуміє конкретний соціальний «пристрій», що функціонує у певних формах людської діяльності, спрямованої на задоволення потреб і інтересів [3, с. 13]. До компонентів досліджуваного механізму автор відносить: юридичні норми, правовідносини, юридичні факти, правові та неправові засоби, презумпції (юридичні та фактичні), правосвідомість й інші. Також О. В. Олефіренко виділяє допоміжні компоненти, що забезпечують належне розгортання процесів здійснення права: громадська думка, правове виховання, правова пропаганда, соціальна освіта, діяльність з узагальнення практики застосування законодавства і його роз'яснення тощо. Різні компоненти формують певні блоки правореалізації, що відрізняються своїм функціональним призначенням: правозастосування, юридична відповідальність, охорона (захист) прав і свобод, правова соціалізація, соціальний контроль і т.ін. Такі блоки можуть утворювати структури, що відповідають формам реалізації права чи мають наскрізний характер [3, с. 14–15].

Поняття механізму правореалізації межує з поняттям «механізм правового регулювання», але вони не є тотожними. Так, механізм правового регулювання розкриває елементи, через які здійснюється владне правове регулювання [4, с. 10], а механізм правореалізації допомагає зрозуміти елементи, методи та способи, через які здійснюється регулювання правом. Ці два механізми націлені на «інструментальну інтерпретацію» процесів, при яких «увага зосереджується на засобах юридичного впливу» [4, с. 10], однак суб'єкти такого впливу

різні, у першому ним визнається суспільство, в іншому – держава; різними також є засоби впливу – владне правове регулювання та регулювання правом; різними є рівні соціальних функцій права – перший механізм забезпечує урегульованість та правопорядок, інший – охорону громадянського суспільства та юридичну обґрунтованість механізму правового регулювання [5, с. 18].

С. С. Алексєєв під механізмом правового регулювання розумів систему правових засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини [4, с. 30], який складається з трьох основних (юридичних норм, правовідносин і актів реалізації суб'єктивних юридичних прав і обов'язків) і двох додаткових (нормативних юридичних актів; правосвідомості та правової культури) елементів [4, с. 34–35]. До того ж, на думку автора, структура цього механізму може ускладнюватись і за рахунок таких додаткових елементів, як індивідуальні веління, спрямовані на казуальне врегулювання суспільних відносин, а також акти державних або громадських органів, що спрямовані на владну примусову реалізацію юридичних обов'язків [4, с. 38].

А. В. Малько вказує, що механізм правового регулювання є системою правових засобів, організованих найпоспідовнішим чином для подолання перешкод, які з'являються при реалізації інтересів суб'єктів права [6, с. 38]. О. В. Наден зазначає, що механізм правового регулювання є послідовним ланцюгом зміни окремих правових явищ: норма права, що регулює кримінальні суспільні відносини, – юридичний факт – права й обов'язки, що існують у кримінальних правовідносинах, які виникли на його підставі, – реалізація цих прав і виконання обов'язків. Цей механізм, на її думку, зв'язує між собою норму кримінального права та стан правопорядку в кримінальних правовідносинах, призводить до впровадження в них мети правового регулювання, що закладена у нормах [7, с. 95–96].

Механізм кримінально-правового регулювання розкривається через його структурні елементи [8], які, взаємодіючи між собою, введені до процесу втілення реалі-

зованої кримінально-правової норми в поведінку суб'єктів конкретних кримінальних правовідносин, у впровадженні усього її змісту в регульовані кримінальним правом суспільні відносини, у досягненні завдань ЗУпКВ [9, с. 15–20].

М. М. Кропачев під механізмом кримінально-правового регулювання розумів систему послідовно зв'язаних між собою елементів: предмета правового регулювання, чії властивості обумовлюють межі використання суспільством мір, що обмежують волю, честь, гідність та майнові інтереси особи, а отже, і можливість посягання на них; юридичної норми; юридичних фактів; регулятивних і охоронних кримінально-правових відносин; кримінальної відповідальності [10, с. 5]. Для кримінально-правового регулювання, на нашу думку, цього достатньо, але слід виходити з того, що для реалізації самої кримінальної відповідальності вказаних елементів виявляється замало.

Такий підхід пояснюється тим, що кримінальна відповідальність може бути реалізована через діяльність, що не порушує кримінально-правових заборон, через діяльність правоохоронних органів, що накладають на винного певні правові обмеження у випадку порушення кримінально-правової заборони, та через загрозу реального застосування правових обмежень в рамках інституту строків давності в разі латентних кримінальних правопорушень [11, с. 15–16]. Крім того, реалізацію кримінальної відповідальності необхідно визначати й як виконання прав і обов'язків суб'єктів кримінальних правовідносин у точній відповідності з розпорядженнями закону [10, с. 5]. Така реалізація можлива лише за наявності складного механізму як сукупності кримінально-правових елементів.

О. Г. Самусевич розглядає механізм реалізації юридичної відповідальності як систему взаємодіючих елементів, що забезпечують динаміку юридичної відповідальності, за допомогою яких втілюються врегульовані суспільні відносини приписи правових норм адресата, який вчинив правопорушення, з метою захисту законних прав і інтересів суб'єктів правового регулю-

вання від цього правопорушення та здійснення заходів юридичної відповідальності відносно правопорушника. До структурних елементів досліджуваного механізму - О. Г. Самусевич відносить: а) організаційний (сукупність суб'єктів, залучених до процесу реалізації юридичної відповідальності); б) нормативний (нормативна правова база, що регламентує поведінку всіх суб'єктів, які беруть участь у процесі реалізації юридичної відповідальності); в) інструментальний (правові засоби, за допомогою яких реалізується юридична відповідальність); г) функціональний (правовідносини, у рамках яких реалізуються права й обов'язки суб'єктів) [12, с. 14–15].

Нам, до висновків теоретиків, вже було зрозуміло, що вчення про МРКВ має базуватися на платформі загальних положень механізму правореалізації [13, с. 173–179]. Такий підхід дозволив нам констатувати, що МРКВ складається з блоку, що забезпечує початок реалізації такої відповідальності («законодавча база реалізації кримінально-правової відповідальності»), блоку (запобіжних, відновлювальних і забезпечувальних) правовідносин, блоку кримінально-правових засобів впливу на осіб, які визнані винними у вчиненні кримінальних правопорушень, і блоку індивідуального правового регулювання, що приєднується до попередніх блоків за необхідністю [14, с. 173–179].

Для законодавчої бази МРКВ необхідні такі елементи: 1) кримінально-правова норма. Уведення її в дію розглядається нами обов'язковим для норм ЗУпКВ, які встановлюють покарання, оскільки пов'язане зі встановленням темпоральних, просторових і суб'єктних меж її юридичної чинності, які можуть визначатися тільки ЗУпКВ. Важливим при цьому визнається й діяльність з фактичного приєднання нових кримінально-правових норм до чинного ЗУпКВ. При цьому неабиякого значення набуває питання врахування принципу системності в праві [15, с. 54–58]. Слід також визнати суттєвим те, щоб вчасно скасовувалися морально застарілі кримінально-правові приписи, корегувалися ті, що продовжують діяти, усувалися неясності,

неузгодженості, а й іноді й протиріччя. - В іншому випадку вже на початковому етапі можуть відбутися функціональні неполадки у МРКВ, що призведе до небажаних наслідків – невиконання завдань ЗУпКВ; 2) юридичний факт чи фактичний склад, без наявності якого априорі неможлива реалізація норм кримінального права. Юридичний факт і фактичний склад – це явища об'єктивної дійсності, що виражаються в конкретно вчиненому діянні (дії або бездіяльності), передбаченому ЗУпКВ як кримінальне правопорушення, фізичної осудної особи, яка досягла віку кримінально-правової відповідальності. Вчинення такого діяння є підставою для виникнення відновлювальних кримінальних правовідносин, які є складовою іншого блоку юридичного механізму правореалізації, але для МРКВ він є основним і настає відразу ж за «законодавчою базою» початку втілення у поведінку суб'єктів регульованих суспільних відносин засобів відповідальності;- 3) індивідуально-правове регулювання, що залучається до законодавчої бази початку реалізації для владної організуючої участі компетентного органу державної влади й управління чи його службової особи на самому початку переходу процесу реалізації тієї чи іншої кримінально-правової норми від однієї стадії до іншої [9, с. 15–20].

Розглянуті вище елементи законодавчої бази МРКВ, взаємодіючи між собою, залежно від фактичних обставин вчиненого суспільно небезпечного діяння, передбаченого ЗУпКВ, покликані забезпечити безупинний та повноцінний початок реалізації кримінально-правової норми, що встановлює покарання [9, с. 15–20].

За законодавчою базою МРКВ розташовується блок правовідносин, до складу якого входять, насамперед, кримінальні правовідносини, пов'язані з утриманням особи від вчинення кримінально-протиправного діяння, передбаченого конкретно статтею (частиною статті) Особливої частини ЗУпКВ. Це пояснюється тим, що в межах відповідних правовідносин і тільки в них відбувається весь процес реалізації кримінально-правової норми, що встановлює покарання. Така норма не може по-іншому

виконувати завдання ЗУпКВ, ніж у правовідносинах. Для руху кримінально-правової матерії необхідні кримінально-правові норми та відповідні правовідносини, які не просто взаємозалежні, а взагалі не можуть існувати одне без одного. З моменту розробки та прийняття кримінально-правової норми вона породжує запобіжні кримінальні правовідносини, які виконують функцію запобігання кримінальним правопорушенням. У разі вчинення кримінального правопорушення виникає необхідність відповідного реагування на їх вчинення з боку держави, що спричиняє появу відновлювальних кримінальних правовідносин. З цього моменту виникає в потенційному вигляді негативна кримінальна відповідальність, яка набуде реального характеру з часу набрання обвинувальним вироком суду законної сили. У межах відновлювальних кримінальних правовідносин реалізуються передбачені в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини та нормах Загальної частини Кримінального кодексу кримінально-правові засоби впливу, спрямовані на виконання завдань ЗУпКВ.

Необхідно вказати, що під час функціонування МРКВ постійно виникає необхідність приєднання іншої складової частини зазначеного механізму – індивідуального правового регулювання у формі правозастосування у разі, якщо вимагається: 1) встановлення юридичного факту – вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого ЗУпКВ; 2) конкретизація змісту обмежень особистого, майнового та іншого характеру (первинна чи повторна) або визначення юридичних фактів, за яких особа може не перетерплювати взагалі таких обмежень; 3) примусове виконання обмежень особистого, майнового та іншого характеру, що складають зміст кримінальної відповідальності; 4) закріплення прийнятих рішень щодо руху матеріалів кримінального провадження, встановлення наявності юридичного факту, конкретизації (індивідуалізації) засобів кримінальної відповідальності тощо в акті застосування кримінально-правових норм, що встановлюють покарання за ті чи інші

кримінально-протиправні діяння.

Усе це дає підстави для висновку про неможливість існування МРКВ і без блоку кримінально-правових засобів впливу, через які така відповідальність об'єктивується. Не лише кримінально-правову, а будь-який різновид юридичної відповідальності слід визнати оголеною фікцією, якщо в тій чи іншій галузі права не передбачена дієва система засобів впливу на осіб, які порушують приписи правових норм. Саме це вимагає законодавця встановлювати нормами права ефективні засоби відповідальності, що в індивідуальному порядку дозволяють визначити міру відповідальності порушнику. Основним кримінально-правовим засобом впливу на осіб, які визнані винними у вчиненні кримінальних правопорушень, норма Особливої частини КК визначає той чи інший вид покарання, а решта засобів МРКВ, що складають певну їх систему, фіксується у нормах Загальної частини КК. Головне призначення цієї системи полягає в тому, щоб надати можливість за допомогою індивідуального кримінально-правового регулювання оптимально обрати порушнику той засіб, який дозволить досягти мети кримінальної відповідальності з урахуванням тяжкості вчиненого кримінального правопорушення й особи винного.

Структурований таким чином механізм дозволяє дослідити, де та в якому його блоці відбувається збій системи, що надає можливість законодавцю та суду своєчасно його виявляти та виправляти ті елементи, які заважають функціонуванню МРКВ. Злагоджена робота всіх блоків механізму реалізації кримінальної відповідальності дозволяє досягти мети такої відповідальності та виконувати завдання ЗУпКВ у цілому. Вказане вимагає комплексного, враховуючи взаємозв'язки та взаємообумовленість блоків МРКВ, дослідження сукупності всіх кримінально-правових аспектів цього механізму.

Висновки

1. Механізм кримінально-правового регулювання розкриває рівні, на яких здійснюється владне регулювання суспільних відносин, що складають предмет кримі-

нального права, а механізм реалізації кримінальної відповідальності допомагає зрозуміти елементи, через які впроваджуються в поведінку суб'єктів цих відносин приписи кримінально-правової норми, що встановлює покарання за те чи інше кримінально-протиправне діяння.

2. Механізм реалізації кримінальної відповідальності – це певний набір своєрідних елементів, що закономірно беруть участь у впровадженні приписів реалізованої кримінально-правової норми в конкретні правовідносини, у досягненні вказаного в ній результату, а також у застосуванні кримінально-правового засобу впливу, через який реалізується кримінально-правова відповідальність для досягнення її мети та завдань ЗУпКВ, до особи, яка визнана винною у вчиненні кримінального правопорушення.

3. МРКВ складається з набору правових елементів, що сприяють його нормальному функціонуванню, які умовно можна об'єднати в кілька взаємозалежних блоків. Це – блок, що забезпечує початок реалізації кримінальної відповідальності (законодавча база реалізації), блок правовідносин, блок засобів кримінально-правового впливу, за допомогою яких реалізується кримінальна відповідальність, і блок індивідуального правового регулювання (який виокремлюється умовно для його вивчення – він пронизує всі інші блоки механізму), що приєднується до попередніх блоків у разі потреби конкретизації певних обставин, потрібних для безупинної реалізації кримінально-правових норм, що встановлюють покарання за ті чи інші діяння.

Література

1. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Х. : Вид-во «Школа», 2006. – 1008 с.

2. Словник синонімів української мови: в 2-х т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 1040 с. – (Словники України).

3. Олефиренко А. В. Социальные факторы реализации права : автореф. дис.

на соискание уч. степ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права ; история политических и правовых учений / А. В. Олефиренко. – М., 1989. – 20 с.

4. Алексеев С. С. Общая теория права : курс лекций в 2-х томах / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. литература, 1982. – Т. 2. – 360 с.

5. Завадская Л. Н. Механизм реализации права / Л. Н. Завадская. – М. : Наука, 1992. – 288 с.

6. Теория государства и права : курс лекций / под редакцией А. В. Малько и Н. И. Матузова. – М. : Юристъ, 1997. – 672 с.

7. Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія / О. В. Наден. – Х. : Право, 2012. – 272 с.

8. Прохоров В. С. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность / Н. М. Кропачев, В. С. Прохоров, А. Н. Тарбагаев. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1988. – 208 с.

9. Митрофанов І. І. Початковий етап механізму правореалізації: поняття та його складові / Т. В. Гайкова; І. І. Митрофанов // Юридика України. – 2007. – № 12. – С. 15–20.

10. Кропачев Н. М. Механизм уголовно-правового регулирования : дис. на соискание уч. степ. докт. юрид. наук в форме науч. доклада : спец. : 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Н. М. Кропачев. – С.-Пб., 2000. – 59 с.

11. Чистяков А. А. Теоретические и методологические проблемы учения об уголовной ответственности и механизме, формирующем ее основание : автореф. дис. на соискание уч. степ. д-ра юрид. наук : спец. : 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А. А. Чистяков. – Рязань, 2003. – 56 с.

12. Самусевич А. Г. Институт процессуального расследования правонарушения в механизме реализации юридической ответственности (теоретико-правовой аспект) : автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 / А. Г. Самусевич. – Казань, 2012. – 18 с.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються питання системних утворень правового інструментарію в кримінальному праві. Досліджуються різні підходи до визначення поняття «механізм правового регулювання», «механізм кримінально-правового регулювання», «механізм правореалізації». Акцентується увага на тому, що виокремлених елементів у механізмі кримінально-правового регулювання замало для реалізації кримінальної відповідальності. Констатується, що механізм реалізації кримінальної відповідальності має складатися із взаємозалежних елементів, які умовно нами об'єднуються у чотири блоки.

SUMMARY

The article deals with the analysis of the issues of the legal instruments system entities in criminal law. The various approaches to the definition of «the mechanism of legal regulation», «mechanism of criminal and legal regulation», «mechanism of realization of law» have been studied. It has been focused on the fact that the selected elements in the mechanism of criminal legal regulation are not sufficient to implement criminal responsibility. It has been stated that the mechanism of criminal responsibility realization may consist of interdependent legal elements that are conventionally combined into four blocks.

13. Митрофанов І. І. Необхідність розробки механізму реалізації відповідальності наукою кримінального права / І. І. Митрофанов // Право і суспільство. – 2010. – № 4. – С. 173–179.

14. Митрофанов І. І. Уголовно-правове учение о механизме реализации уго-

ловной ответственности : монография /- І. І. Митрофанов. – Одесса : Издательство: «Фенікс», 2014. – 448 с.

15. Митрофанов І. І. Системность уголовного законодательства Украины в контексте учения о механизме реализации уголовной ответственности / І. І. Митрофанов // Legea si Viata. – 2015. – № 5/2. – С. 54–58